

นิเวศวิทยาพุทธศาสนาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน

: ข้อพิจารณาสำหรับสังคมไทย

Buddhist Ecology for Sustainable Development

: A Consideration for Thai Society

ชนภณ จิตตภาภิกขิต *

บทคัดย่อ

ความเปลี่ยนแปลงและความเจริญก้าวหน้าทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในปัจจุบัน เป็นผลมาจากการพัฒนาสมัยใหม่ นอกจากจะก่อให้เกิดความเจริญก้าวหน้าแก่มนุษยชาติอย่างไม่เคยมีมาก่อนแล้ว ส่วนหนึ่งยังก่อให้เกิดผลกระทบต่อมนุษย์และธรรมชาติอย่างไม่เคยมีมาก่อนเช่นกัน สภาพเช่นนี้ได้กลายเป็นที่มาของวิกฤตการณ์ของโลก ทำให้โลกต้องประสบกับ “ความยับเยิน” จึงต้องพยายามแสวงหา “ความยั่งยืน” ในปัจจุบัน

การแสวงหาแนวทางการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development) จึงเป็นแนวคิดสำคัญอย่างหนึ่งที่ถูกนำเสนอเพื่อที่จะเยียวยาวิกฤตการณ์ของโลก อย่างไรก็ตาม แนวความคิดเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนนี้ก็มีผู้นำเสนอในมิติต่าง ๆ ที่แตกต่างกันออกไป พระพุทธศาสนาในฐานะเป็นแหล่งที่มาของแนวทางในการพัฒนามนุษย์และสังคมที่สำคัญอย่างหนึ่ง จึงน่าจะเป็นอีกมิติหนึ่งที่จะช่วยก่อให้เกิดกระบวนการทัศนคติใหม่ในการแสวงหาความยั่งยืนได้ เพราะพระพุทธศาสนาไม่เพียงแต่จะให้ความสำคัญกับมนุษย์ในฐานะองค์ประกอบของความยั่งยืนเท่านั้น หากแต่ให้ความสำคัญกับองค์ประกอบอื่น ๆ คือ มนุษย์ ธรรมชาติ และสังคมอย่างเชื่อมโยงประสานกันเป็นระบบ

การแสวงหาความยั่งยืนจากมิติทางด้านพระพุทธศาสนาดังกล่าวจะชัดเจนมากยิ่งขึ้น เมื่อพิจารณาจากบริบทของสังคมไทยที่ได้พัฒนาประเทศก้าวเข้าสู่ความเป็นสังคมสมัยใหม่ตามแบบอย่างตะวันตก และในปัจจุบันได้ก้าวไปสู่ภาวะที่เรียกว่า “การพัฒนาที่ไม่ยั่งยืน” การที่สังคมไทยจะก้าวไปสู่ความยั่งยืนได้นั้น จึงต้องหันมาให้ความสำคัญกับรากฐานเดิมของสังคมไทย คือ พระพุทธศาสนา อันเป็นรากฐานที่ให้ความสำคัญกับระบบคุณค่า และวิถีการปฏิบัติที่เชื่อมโยงมนุษย์เข้ากับธรรมชาติแวดล้อมและสังคมอย่างเป็นระบบ

* หัวหน้าหมวดวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีปทุม

พระพุทธศาสนาจึงเป็นกระบวนทัศน์ใหม่ที่จะนำสังคมไทยก้าวไปสู่ความยั่งยืน

อารยธรรมที่ผ่านมา คือ การพัฒนาที่ไม่ยั่งยืน

เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า โลกยุคใหม่ในศตวรรษที่ 21 นี้ โลกของเราได้พัฒนาก้าวไปไกลมาก โดยอาศัยความเจริญก้าวหน้าของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ซึ่งได้เข้ามามีบทบาทในวิถีชีวิตของมนุษย์แทบทุกด้านอย่างไม่เคยมีมาก่อน ผลจากการพัฒนาดังกล่าวนั้น ไม่เพียงแต่จะทำให้มนุษย์มีความพร้อมพร้อมและความเป็นอยู่ในทางด้านเศรษฐกิจที่ดี ทำให้สามารถกระทำการต่างๆ ได้อย่างสะดวกสบายและรวดเร็วมากยิ่งขึ้นเท่านั้น หากแต่ได้ทำให้ความฝันของมนุษย์กลายเป็นความจริงในหลายๆ เรื่อง พร้อมกับได้สร้างความฝันให้กับมนุษย์ต่อไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุดอีกด้วย ทั้งนี้ก็เพราะศักยภาพแห่งความเจริญก้าวหน้าของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในปัจจุบันที่นักวิทยาศาสตร์เชื่อว่า ได้ไขความลับของโลกและธรรมชาติเสร็จสิ้นแล้ว

“สำหรับศตวรรษนี้ วิทยาศาสตร์ไขไขความลับของโลกเสร็จสิ้นแล้ว...

ภายใน 20 ปีนี้ เราจะสามารถกำหนดหลายสิ่งต่อไปนี้ อาทิ สีผม ตา ขนาดและอุปนิสัยในภายหน้าของลูก พ่อแม่จะพยายามใช้โอกาสของตัวเองอย่างเต็มที่... ช่วงปลายศตวรรษที่ 21 หรือต้นศตวรรษที่ 22 เราจะสามารถควบคุมการทำงานของร่างกายได้ด้วยคอมพิวเตอร์และพันธุกรรมอย่างแน่นอน จะพูดว่า เราจะมียาลงมือตะกั่วไม่คิดนึก ในเทวด้านกรีก มีเรื่องเนรมิตชีวิตให้กับสิ่งไม่มีชีวิตและกำเนิดมนุษย์ครั้งคนครั้งสัตว์ เช่น ตัวเซนทอร์(ตัวเป็นม้า หัวเป็นคน) ในปลายศตวรรษที่ 21 เราจะสร้างมนุษย์พันทางได้”^[1]

ในศตวรรษใหม่นี้ จึงปรากฏว่า วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีได้เจริญก้าวหน้าไปอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งบทบาทของเทคโนโลยีทางด้านชีววิทยาและอิเล็กทรอนิกส์ ที่ทำให้นักวิทยาศาสตร์สามารถที่จะแยกตัวอะตอม (Atom) และถอดรหัสดีเอ็นเอ (DNA) ซึ่งเป็นตัวถ่ายทอดทางพันธุกรรม ซึ่งนำไปสู่ความหวังและความเชื่อที่จะจะสามารถแก้ปัญหาในโลกลูกนี้ได้หลายอย่าง ทั้งปัญหาความขาดแคลนอาหาร พลังงาน ตลอดจนสามารถที่จะตัดแปลง ปรับปรุงพืชและสัตว์พันธุ์ต่างๆ รวมทั้งสามารถสร้างสรรค์ชีวิต พืชพันธุ์ชนิดใหม่ๆ ได้ตามที่ต้องการ นอกจากนี้ ก็ยังสามารถที่จะพัฒนาหุ่นยนต์ที่มีศักยภาพที่ใกล้เคียงกับมนุษย์และจะมีกระบวนการในการใช้หุ่นยนต์ในภารกิจต่างๆ มากยิ่งขึ้น หุ่นยนต์ในศตวรรษใหม่นี้จึงไม่เพียงแต่จะมีคุณภาพและประสิทธิภาพการทำงานที่สูงขึ้นเท่านั้น หากแต่ต้นทุนการผลิตยังจะต่ำลงอีกด้วย^[2] และเมื่อนำเอาเทคโนโลยีในโลกยุคใหม่นี้มารวมตัวกันและผสมผสานในรูปแบบต่างๆ แล้ว ก็จะเกิดเป็นเทคโนโลยีในรูปแบบต่างๆ นับพันรูปแบบ นำไปสู่การคิดประดิษฐ์ผลิตภัณฑ์และการบริการที่มนุษย์ในปัจจุบันไม่อาจจะจินตนาการได้^[3] และจะนำไปสู่การปฏิบัติยุคสมัยของมนุษย์

นอกจากนี้ ในทางสังคม ภาพรวมของสังคมมีการเคลื่อนตัวจากการเป็นรัฐชาติ (Nation State) มาเป็นรัฐขนาดใหญ่ในลักษณะการรวมตัวกันของรัฐในทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมในระดับภูมิภาค หรือการรวมตัวกันตามเผ่าพันธุ์มากยิ่งขึ้น ชุมชนโลกยุคใหม่จึงเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม เพราะไม่ถูกจำกัดด้วยพื้นที่ ภาษา เชื้อชาติ ขนบธรรมเนียมประเพณีที่แตกต่างกัน แต่เป็นชุมชนที่เกิดจากเทคโนโลยีทางการสื่อสาร ซึ่งเชื่อมโยงกันด้วยความ

สนใจ รสนิยม ตลอดจนประเด็นความคิด และปัญหาต่างๆ ร่วมกัน โลกทั้งโลกจึงกลายเป็นหมู่บ้านโลก(Global Village)ไปในที่สุด

ในทางเศรษฐกิจ ระบบเศรษฐกิจได้เปลี่ยนไปสู่ความเป็นเศรษฐกิจแบบหนึ่งเดียว (Single Economy) มีการหลอมตัวเข้าด้วยกันของเศรษฐกิจภูมิภาคประเทศต่างๆ เป็นเศรษฐกิจโลก(Global Economy) ที่ประเทศต่างๆ ทั่วโลกทำการค้าระหว่างกันและกันอย่างเสรี และมีการพัฒนาการผลิตอยู่บนฐานแห่งความรู้ โดยไม่มีขีดจำกัดทางด้านทรัพยากรธรรมชาติ อาหารหรือวัตถุดิบอื่นใด ซึ่งสามารถผลิตได้ตามความต้องการ เศรษฐกิจในยุคใหม่จึงมีความสำคัญเหนือกว่าอุดมการณ์ทางการเมือง และกลับเป็นปัจจัยสำคัญที่ครอบงำการเมือง ทั้งการเมืองภายในประเทศและการเมืองระหว่างประเทศด้วย

ผลแห่งการพัฒนาและความเจริญก้าวหน้าในด้านต่างๆ ที่กล่าวมาเพียงบางส่วนนั้น เป็นสิ่งที่เห็นได้อย่างชัดเจนในปัจจุบัน เพราะมนุษย์ในปัจจุบันส่วนใหญ่ก็อยู่ในกระแสแห่งความเจริญดังกล่าว อย่างไรก็ตาม คงไม่มีใครปฏิเสธได้ว่า ผลจากการพัฒนาในปัจจุบัน ทำให้โลกกำลังประสบกับภาวะวิกฤติในด้านต่าง ๆ อย่างมากมาย ชนิดที่ไม่เคยมีมาก่อนในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติเช่นกัน จนอาจนำไปสู่การล่มสลายของโลก ทั้งนี้เพราะวิกฤตการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นนั้น ล้วนแต่นำไปสู่วิกฤตทางด้านนิเวศทั้งสิ้น ผลกระทบที่เกิดขึ้นจึงเกิดขึ้นทั้งแก่มนุษย์ สังคม และธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ภาวะดังกล่าวจึงนำไปสู่ความไม่ยั่งยืนเป็นอย่างยิ่ง กล่าวอีกนัยหนึ่ง ก็คือ “ความเจริญก้าวหน้าของอารยธรรมที่ผ่านมาทั้งหมดตลอดยุคสมัยใหม่ เป็นการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืน”^[4] ประวัติศาสตร์แห่งอารยธรรมที่ผ่านมา จึงเป็นประวัติศาสตร์แห่งการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืนนั่นเอง

นิเวศวิทยาพุทธศาสนาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน

การพัฒนาและความเจริญก้าวหน้าดังกล่าวมานั้น ก็คือ การพัฒนาและความเจริญก้าวหน้าตามแบบอย่างตะวันตก และมักจะหมายถึงการพัฒนาและความเจริญก้าวหน้าทางด้านเศรษฐกิจและทางด้านวัตถุตามแบบอย่างตะวันตก หรืออาจจะกล่าวให้ชัดเจนก็คือ การพัฒนาให้มีความทันสมัยตามสังคมแนวทางของประเทศตะวันตก ซึ่งวางรากฐานอยู่บนการเร่งรัดและพัฒนาอุตสาหกรรม ซึ่งได้เข้ามาครอบงำการวางนโยบายของประเทศในโลกรวมทั้งประเทศไทยด้วย ความพยายามในการแก้ไขปัญหา จึงเป็นไปตามแนวทางของตะวันตกด้วย นั่นคือ การอาศัยความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี เหมือนกับว่า วิทยาศาสตร์นั้นต้องเรียนผูกและเรียนแก้ในตัวเองเสร็จ อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาให้ละเอียดจะเห็นว่า ต้นเหตุที่แท้จริงของปัญหาการพัฒนาในปัจจุบันนั้น มาจากทัศนคติของมนุษย์ที่มีต่อสิ่งต่างๆ รอบตัวมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นเพื่อนมนุษย์ สังคม ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และทัศนคตินี้ได้นำไปสู่การปฏิบัติกรต่อสิ่งอื่น ๆ ตามพื้นฐานทางด้านความรู้และทัศนคติที่มีต่อสิ่งอื่น ๆ ดังกล่าวนั้นเป็นสำคัญ^[5] ซึ่งในที่นี้คือ การปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ หรือทัศนะแม่บท(Paradigm)^[6] อันเป็นความคิดหรือทัศนะพื้นฐานของมนุษย์ที่มีต่อชีวิตและโลก อันเป็นรากฐานแห่งการดำเนินชีวิตทั้งหมดของมนุษยชาติ ซึ่งกระบวนทัศน์ตามแบบอย่างตะวันตกนั้น ก็คือ กระบวนทัศน์แบบอุตสาหกรรม ที่เน้นความเจริญเติบโตทางด้านวัตถุและเศรษฐกิจเป็นสำคัญ มองธรรมชาติและมนุษย์เป็นเพียงเครื่องจักรกลในโรงงานอุตสาหกรรม มนุษย์เป็นผู้ค้นพบและสามารถไขความลับของธรรมชาติได้อย่างหมดสิ้นดังกล่าวมา

กระบวนทัศน์แบบพุทธ(Buddhist Paradigm) จึงเป็นแนวคิดพื้นฐานแบบใหม่ที่เป็นทางเลือกของมนุษยชาติ เพราะเป็นกระบวนทัศน์ที่จะช่วยปรับเปลี่ยนทิศทางความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติที่ปัจจุบันแยกมนุษย์

ออกจากธรรมชาติหรือเน้นการพิชิตและครอบครองธรรมชาติ มาสู่การมองความจริงแห่งสรรพสิ่งใหม่ว่า สรรพสิ่งล้วนเชื่อมโยงอิงอาศัยกันและกันเป็นองค์รวม (Holistic) ตามหลักปรัชญาสมุปบาท (Dependent Origination) ไม่มีอะไรที่จะดำรงอยู่ได้โดยไม่พึ่งพิงสิ่งอื่น ดังที่พระดิช นัท ฮันท์^[7] พระชาวเวียดนามได้แสดงให้เห็นภาวะดังกล่าวที่ปรากฏอยู่ในกระดาษแผ่นเดียวว่า

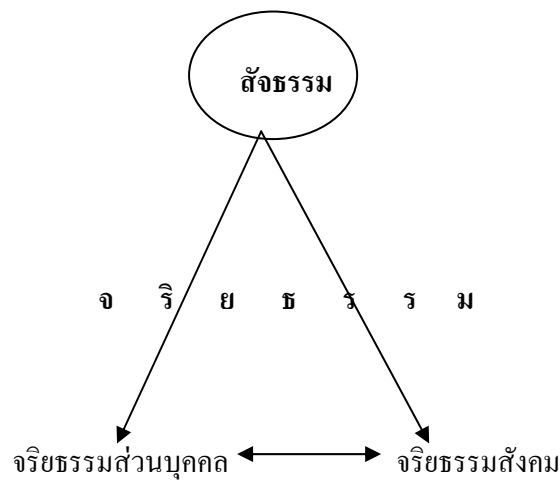
“หากเธอเป็นกวีคนหนึ่ง เธอจะแลเห็นอย่างแจ่มชัดว่า มีเมฆก้อนหนึ่งกำลังลอยอยู่ในหน้ากระดาษแผ่นนี้ ปราศจากก้อนเมฆ ก็ไม่มีฝน ปราศจากฝน ต้นไม้ก็ไม่งอกงาม ปราศจากต้นไม้ เราก็ผลิตกระดาษขึ้นมาไม่ได้... หากเรามองดูกระดาษแผ่นนี้ให้ลึกซึ้งลงไปอีก เราจะสามารถแลเห็นแสงอาทิตย์เจิดฉายอยู่ในนั้น ถ้าไม่มีแสงอาทิตย์อยู่ในนั้น ป่าไม้ก็ไม่อาจงอกงาม ซึ่งอันที่จริงแล้วก็ไม่มีสิ่งมีชีวิตใดเจริญเติบโตได้เลย แม้แต่ตัวเราก็ไม่สามารถเติบโตได้โดยปราศจากแสงอาทิตย์ ดังนั้น เราจึงรู้ว่าแสงอาทิตย์สถิตอยู่ภายในกระดาษแผ่นนี้ด้วย ทั้งกระดาษและแสงอาทิตย์ต่างดำรงอยู่อย่างอิงอาศัยกัน และถ้าเราพิจารณาต่อไปแล้ว เราจะสามารถแลเห็นคนตัดไม้ ซึ่งนำไม้ที่ตัดแล้วไปยังโรงงาน เพื่อแปรรูปไม้ให้เป็นกระดาษ จากนั้น เรายังแลเห็นข้าวสาลีอีกด้วย เราย่อมรู้ว่าคนตัดไม้ไม่สามารถมีชีวิตอยู่ได้หากขาดขนมปัง ซึ่งเป็นอาหารประจำวัน ดังนั้นแล ข้าวสาลีซึ่งเป็นขนมปังของคนตัดไม้ จึงปรากฏอยู่ในกระดาษแผ่นนี้ด้วย ตลอดจนบิดาและมารดาของคนตัดไม้ก็ปรากฏอยู่ในกระดาษแผ่นนี้เช่นกัน เมื่อเราพิจารณาในลักษณะเช่นนี้ เราก็จะเห็นว่า หากปราศจากสิ่งต่างๆ ทั้งหมดนี้แล้ว กระดาษแผ่นนี้ก็ไม่สามารถปรากฏขึ้นมาได้ หากพิจารณาลึกลงไปอีก เราสามารถแลเห็นว่า แม้แต่ตัวเราก็ปรากฏอยู่ในกระดาษแผ่นนี้ด้วยเช่นกัน การพิจารณาแลเห็นเช่นนี้มีไข่ของยากเย็นอันใด เพราะเมื่อเรามองดูกระดาษแผ่นนี้ กระดาษแผ่นนี้ก็กลายเป็นส่วนหนึ่งในความจำได้หมายรู้(สัญญา) ของเรา จิตของเธอจึงอยู่ในกระดาษแผ่นนี้ และจิตของฉันก็อยู่ในกระดาษแผ่นนี้เช่นกัน ดังนั้น เราอาจกล่าวได้ว่า สรรพสิ่งล้วนปรากฏอยู่ในกระดาษแผ่นนี้ เธอย่อมไม่สามารถระบุได้ว่า มีสิ่งใดที่มีได้อยู่ในกระดาษแผ่นนี้ ไม่ว่าจะเป็นเวลา อวกาศ พื้นดิน น้ำฝน แร่ธาตุในดิน แสงอาทิตย์ ก้อนเมฆ แม่น้ำ ความร้อน ทุกสิ่งอย่างล้วนดำรงอยู่อย่างอิงอาศัยกันภายในกระดาษแผ่นนี้”

ทัศนะตามหลักปรัชญาสมุปบาทดังกล่าวนี้ จึงเป็นหลักที่มุ่งแสดงความจริงของธรรมชาติและสรรพสิ่งว่า ล้วนพึ่งพิงและอิงอาศัยกันและกัน ดังที่พุทธทาสภิกขุ^[8] เรียกว่าระบบสหกรณ์

“ดูเถอะ จักรวาล Cosmic ทั้งหมดมันอยู่กันอย่าง “สหกรณ์” ระหว่างดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดวงดาว ดวงอะไรต่างๆ จักรวาลทั้งหมด มันอยู่กันอย่าง “สหกรณ์” มันเนื่องกันและกัน สัมพันธ์กันและกันมันจึงอยู่ได้ คือ ในโลกๆ เดียวกันมันก็มีการอยู่กันแบบ “สหกรณ์” มนุษย์กับสัตว์ เจริญกัน กับต้นไม้ กับแผ่นดิน มันอยู่กันอย่างประสานงานกันแบบสหกรณ์ ในร่างกายนี้ทุกส่วนของอวัยวะมันทำงานกันอย่างสหกรณ์ มือ ตีน แขนขา มันทำงานแบบสหกรณ์ ชีวิตจึงรอดได้ ขอให้ระบบสหกรณ์กลับมาในฐานะที่เป็นระบบเพื่อนเกิด เพื่อนแก่ เพื่อนเจ็บ เพื่อนตายกันเถิด เราจะมีเวลาสร้างสรรค์นิเวศวิทยาได้ดีที่สุด”

และหลักดังกล่าวนี้มีความสอดคล้องกันเป็นอย่างดีกับทัศนะในวิชาฟิสิกส์สมัยใหม่ที่มองว่า “ทุกสิ่งในจักรวาลเชื่อมสัมพันธ์กับสิ่งอื่นๆ และไม่มีส่วนใดเป็นพื้นฐานคุณสมบัติของส่วนใดส่วนหนึ่งไม่ได้ถูกกำหนดจากกฎเกณฑ์พื้นฐานบางประการ แต่ถูกกำหนดโดยส่วนอื่นทั้งหมด”^[9]

เมื่อพิจารณาจากหลักธรรมและประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนาก็จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่าพระพุทธศาสนาได้มองสรรพสิ่งเป็นองค์รวม เชื่อมโยงอิงอาศัยกันและกันตามระบบธรรมชาติ นั่นคือ หลักธรรมพื้นฐานในพระพุทธศาสนา จะประกอบด้วย 2 ส่วนหลัก กล่าวคือ ส่วนแรกกล่าวถึงธรรมชาติ ความจริงของธรรมชาติและกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ ซึ่งเป็นสิ่งที่มีอยู่แล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงค้นพบความจริงของธรรมชาติแล้วนำมาเผยแพร่ ทำให้เข้าใจง่ายหรือนำความรู้ความเข้าใจในกฎเกณฑ์ธรรมชาตินั้น มาวางเป็นหลักปฏิบัติสำหรับมนุษย์ที่จะอยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างกลมกลืนมากที่สุด ซึ่งเรียกว่า สังฆธรรมและจริยธรรมตามลำดับ ซึ่งแสดงให้เห็นชัดดังภาพ

การปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ใหม่ : นิเวศวิทยาพุทธศาสนาเพื่อพัฒนาสังคมไทย

ในสังคมไทยเอง ในรอบ 4 - 5 ทศวรรษที่ผ่านมาที่มีการเร่งรัดและพัฒนาสังคมและเศรษฐกิจไปตามแนวโน้มของอัสตงค์ดประเทศ ได้ส่งผลให้มีการเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐานต่อวิถีชีวิตของคนไทยทั่วไป ยิ่งในยุคปัจจุบันที่โลกกว้างไกลไร้พรมแดนจนกลายเป็นชุมชนหรือเหมือนเป็นหมู่บ้านอันเดียวกัน แทนที่ผู้คนในสังคมจะอยู่ร่วมกันด้วยดีด้วยความสงบเรียบร้อยและปกติสุข แต่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทั่วไปกลับปรากฏในทางตรงกันข้ามและดูจะรุนแรงกว่าเดิมด้วยซ้ำไป ผู้คนในยุคใหม่ยังมีจิตใจที่คับแคบ ต่างฝ่ายต่างแบ่งแยกและแก่งแย่งกันมากขึ้น แต่ละฝ่ายต่างมุ่งหาผลประโยชน์ให้แก่ตนและพรรคพวก มุ่งรักษาและเสริมอำนาจความยิ่งใหญ่ของตน ทะเลาะวิวาทกันและทำร้ายกันอย่างรุนแรงทั้งในระดับบุคคล ชุมชน และประเทศชาติ ทำให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า “โลกสากล แต่คนยิ่งสาครรจ์”^[10] ภาวะวิกฤติเหล่านี้ได้รับการศึกษาและเสนอแนะแนวทางการแก้ไขจากหลายๆ ฝ่ายที่เกี่ยวข้องทั้งภาครัฐและเอกชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากนักวิชาการที่ได้ทำการศึกษาสภาพปัญหาที่เกิดขึ้น

ทัศนะจากนักคิดทางพระพุทธศาสนาของไทย จึงแนวคิดหนึ่งที่มุ่งในการแก้ไขปัญหา ดังที่พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ได้วิเคราะห์วิจารณ์อารยธรรมตะวันตกทั้งหมดที่เป็นเสมือนหนึ่งตัวแทนอารยธรรมของโลกในปัจจุบัน โดยท่านวิเคราะห์ลึกลงไปถึงฐานแนวคิดที่รองรับวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในปัจจุบันว่า มีรากฐานมา

จากแนวความคิด ทศนคติและค่านิยมที่ผิดพลาดของประเทศตะวันตกที่มีอิทธิพลครอบงำโลกอยู่ในขณะนี้ อันมีรากฐานมาจากอารยธรรมกรีก ซึ่งเป็นพื้นฐานของอารยธรรมตะวันตกที่สำคัญ 2 ประการคือ^[11]

ประการแรก แนวความคิดในการพิชิตธรรมชาติ หรือความเชื่อที่ว่า ความสำเร็จของมนุษย์อยู่ที่การพิชิตหรือเอาชนะธรรมชาติได้ แนวความคิดนี้ก็คือการมองมนุษย์แยกต่างหากจากธรรมชาติแวดล้อม และเมื่อมองมนุษย์ว่าเป็นต่างหากจากธรรมชาติแล้ว ก็มองต่อไปว่า มนุษย์นั้นอยู่นเหนือธรรมชาติ เป็นนาย เป็นผู้พิชิต เป็นผู้สามารถเข้าไปจัดการ ควบคุมและบริโภคนธรรมชาติได้ตามความพอใจและความสามารถของตน ซึ่งเป็นที่มาของการพัฒนาทางด้านวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและอุตสาหกรรม ที่ทำให้โลกมีความเจริญก้าวหน้าอย่างที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน

ประการที่สอง ความสุขของมนุษย์อยู่ที่การมีวัตถุปรนเปรอ อันเป็นแนวคิดที่พ่วงมากับการพัฒนาอุตสาหกรรม ซึ่งต่อมาแนวความคิดนี้ก็พัฒนามาเป็นวัตถุนิยมและแปรเป็นบริโภคนิยมในที่สุด

“มนุษย์ก็คิดว่า เมื่อไรเราเอาชนะธรรมชาติได้ เราก็สามารถที่จะปรุงแต่งประดิษฐ์สร้างสรรค์วัตถุอะไรต่าง ๆ ขึ้นมาบำรุงบำเรอคนให้พรั่งพร้อม เมื่อนั้นเราก็จะมีความสุขอย่างสมบูรณ์ แล้วก็คิดวิตถวารมาทำการต่าง ๆ ตามแนวคิดนี้ ความเจริญก็เกิดขึ้นมากมายในยุคที่ผ่านไป ซึ่งเรียกกันว่า ยุคอุตสาหกรรม... วิทยาศาสตร์ในยุคที่ผ่านมานี้ เป็นวิทยาศาสตร์ที่รับใช้อุตสาหกรรม”^[12]

ทั้งนี้แม้ว่าแต่เดิมนั้น วิทยาศาสตร์เองก็มีจุดเริ่มต้นที่ดี บริสุทธิ์ โดยวิทยาศาสตร์และศาสนานั้น ก็มีจุดเริ่มร่วมกัน คือ การแสวงหาหรือการใฝ่รู้ความจริงของธรรมชาติอย่างบริสุทธิ์ แต่การที่วิทยาศาสตร์มุ่งแต่จะรวบรวมข้อมูลและพยายามที่จะพิสูจน์หาความจริง ทำให้วิทยาศาสตร์กลายเป็นระบบสืบสาวความรู้ในความจริงอย่างค่อยเป็นค่อยไป และจำกัดอยู่ในกลุ่มบุคคลที่มีความสนใจพิเศษเท่านั้น และยิ่งกว่านั้น ก็คือ วิทยาศาสตร์สนใจเฉพาะความจริงทางด้านวัตถุ ไม่ได้สนใจในด้านจิตใจ ซึ่งเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของมนุษย์ ซึ่งเป็นอีกจุดหนึ่งที่น่าไปสู่ปัญหาในปัจจุบัน ดังนั้นปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันจึงมีสาเหตุสำคัญมาแต่ภายในจิตใจของมนุษย์ ทำให้มนุษย์แสดงบทบาทต่างๆ ในโลก ซึ่งมีสาเหตุ 3 ประการ คือ^[13]

1. *ตัณหา* คือ ความต้องการผลประโยชน์ แสวงหาผลประโยชน์ ซึ่งเป็นลักษณะปัญหาสำคัญในปัจจุบันที่ทำให้ระบบของสังคมเป็นตัวผลักดันให้คนมีสภาพจิตใจที่แสวงหาผลประโยชน์ ใช้ระบบแข่งขัน ระบบทุนนิยมระบบวัตถุนิยม และทำให้สังคมในปัจจุบันนี้ กลายเป็นสังคมบริโภคนิยม คนในยุคปัจจุบัน จึงต้องมุ่งหาผลประโยชน์ และหาวัตถุมหาเสปให้มากที่สุดไม่ว่าจะด้วยวิธีการใด ๆ ก็ตาม

2. *มานะ* ความต้องการอำนาจหรือความยิ่งใหญ่ในด้านต่าง ๆ

3. *ทิฎฐิ* ความเชื่อ ความเห็น ความยึดถือในแนวความคิด ลัทธินิยม อุดมการณ์ ศาสนา มองว่า สิ่งที่ตัวเองเห็นหรือยึดถือเท่านั้นเป็นจริง ถูกต้อง

ในสังคมไทย จะเห็นได้ว่า เมื่อวิทยาการและศาสตร์ต่าง ๆ ที่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีได้เริ่มไหลบ่าเข้ามาสู่สังคมไทยนั้น มีข้อที่แตกต่างไปจากแหล่งกำเนิดเดิมในประเทศตะวันตกมาก ที่เกิดมาจากภูมิหลังของสังคมและวัฒนธรรมที่ต้องเพียรพยายามที่จะแก้ไขปัญหาคาความขาดแคลน ต่อผู้สร้างสรรค์เพื่อให้เกิดผลผลิตต่าง ๆ ขึ้น จนทำให้เกิดระบบอุตสาหกรรมขึ้นมา ซึ่งโดยรากศัพท์แล้ว อุตสาหกรรม หรือ Industry ในภาษาอังกฤษ แปลว่า ความขยันหมั่นเพียร ความอดทน อุตสาหกรรมเพียร อันเป็นความหมายที่แท้จริง เพราะถ้าหากไม่ขยันหมั่นเพียรแล้ว ตะวันตกก็ไม่สามารถที่จะสร้างอุตสาหกรรมได้สำเร็จ วัฒนธรรมวิทยาศาสตร์และ

วัฒนธรรมอุตสาหกรรมนี้ จึงมีส่วนในการสร้างพื้นฐานให้คนในสังคมตะวันตกมีข้อได้เปรียบในการพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีมาพร้อมกับสภาพจิตใจที่มีความใฝ่รู้และใฝ่สิ่งยาก^[14] คนตะวันตกจึงมีจิตใจแบบวิทยาศาสตร์และได้พัฒนาเทคโนโลยีมาพร้อมกับวัฒนธรรมวิทยาศาสตร์ คือ "การที่บุคคลมีลักษณะจิตใจแบบใฝ่รู้ ชอบเหตุผล ชอบพิสูจน์ ทดลอง ไม่ยอมเชื่ออะไรง่าย ๆ" นั่นเอง ในขณะที่สังคมไทยเป็นสังคมที่มีพื้นฐานแห่งความอุดมสมบูรณ์มาก มีภูมิอากาศภูมิประเทศที่อยู่สบาย ดังคติที่แสดงภูมิลักษณะของไทย คือ "ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว" ดังนั้น จึงไม่ต้องดิ้นรน ต่อสู้หรือขยันหมั่นเพียรก็มียูมีกิน และเมื่อเงื่อนไขต่าง ๆ เปลี่ยนไป วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเข้ามา คนไทยก็ก้าวไปสู่การเป็นนักบริโภคที่ไม่มีความสามารถในการผลิต ความสัมพันธ์ของคนไทยกับวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มีปัญหาที่สำคัญอยู่ 2 ประการ^[15] คือ ประการแรก สังคมไทยไม่มีพื้นฐานวัฒนธรรมวิทยาศาสตร์ คือ คนไทยขาดวิถีชีวิตจิตใจที่ชอบใฝ่รู้ ชอบเหตุผล ไม่เชื่อง่าย ไม่หลงงมงาย ชอบค้นคว้า ชอบพิสูจน์ทดลอง และชอบวิเคราะห์สืบสาวหาเหตุปัจจัย หรืออาจจะเรียกว่า ขาดความใฝ่รู้ และประการที่สอง สังคมไทยไม่มีพื้นฐานวัฒนธรรมอุตสาหกรรมหรือวัฒนธรรมแห่งการสร้างสรรค์ สังคมไทยไม่มีฐานแห่งการเป็นนักผลิต ทั้งนี้ก็เพราะว่าสังคมไทยมีภูมิหลังของชีวิตที่สุขสบาย ถือคติว่า ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว ธรรมชาติอันนวยมีความอุดมสมบูรณ์ จึงไม่ต้องดิ้นรนต่อสู้หรือสร้างสรรค์สิ่งใด ๆ และยิ่งเมื่อรับเทคโนโลยีที่คนอื่นผลิตแล้วเข้ามา ก็ยิ่งส่งเสริมการเสพยาโภคมากยิ่งขึ้น และนำไปสู่ความเป็นคนมักง่าย ขาดความเพียรพยายาม เห็นแก่ความสนุกสนานและสะดวกสบาย หรืออาจจะเรียกว่า ขาดความใฝ่สิ่งยาก ดังที่พระธรรมปิฎกได้ตั้งข้อสังเกตว่า

"โดยทั่วไปถือว่า วิทยาศาสตร์คู่กับเทคโนโลยี แต่น่าสังเกตว่า เวลานี้คนไทยไม่ค่อยรู้จักและไม่สนใจวิทยาศาสตร์ แต่ชอบใช้เทคโนโลยี (เชิงเสพเชิงบริโภค) ยิ่งกว่านั้น ยังจับคู่มือเอาเทคโนโลยีมาเข้ากับไสยศาสตร์ โดยเชื่อไสยศาสตร์และใช้เทคโนโลยี กลายเป็นว่าไสยศาสตร์กับเทคโนโลยีเกี่ยวพันกันไปได้ดีในสังคมไทย"^[16]

ลักษณะปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมไทย จะชัดเจนยิ่งขึ้นเมื่อหันไปพิจารณาการพัฒนาประเทศตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งอเมริกาที่ได้พัฒนาประเทศไปโดยอาศัยรากฐานแห่งวัฒนธรรมวิทยาศาสตร์และอุตสาหกรรม และความต้องการเป็นหนึ่งในโลก แม้ว่าจะมีการปฏิรูปวิทยาศาสตร์ศึกษาขึ้นในอเมริกาก็ตาม ก็เกิดจากความต้องการเป็นที่หนึ่งในโลกไม่ว่าจะเป็นเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและการทหาร ลักษณะดังกล่าวนี้จึงทำให้โลกต้องประสบกับปัญหามากมาย อันนำไปสู่ผลร้ายนานาประการดังที่ประสบอยู่ในปัจจุบัน การที่จะออกไปจากปัญหาดังกล่าวและการที่จะพัฒนาสังคมไทยไปสู่ความยั่งยืนได้นั้น จะต้องวิเคราะห์ให้เห็นปัญหาพื้นฐานที่แตกต่างกันระหว่างตะวันตกและพระพุทธศาสนา ซึ่งแตกต่างกันดังนี้

เปรียบเทียบแนวคิดของตะวันตกกับแนวคิดพื้นฐานของพระพุทธศาสนา^[17]

หลักการพื้นฐาน	ตะวันตก	พระพุทธศาสนา
1. ศักยภาพของมนุษย์	การที่มนุษย์สามารถพัฒนาเทคโนโลยีมาพิชิตและจัดการธรรมชาติได้	การที่มนุษย์สามารถพัฒนาตนเองได้ ให้สามารถอยู่ร่วมกับสิ่งแวดล้อมได้อย่างกลมกลืนดีขึ้น ภายในระบบเหตุปัจจัยของธรรมชาติ

2. ความหมายของ อิสรภาพ	ความสามารถในการจัดการกับ ธรรมชาติได้ตามประสงค์ จนเป็น ใหญ่เหนือธรรมชาติ	ความสามารถในการดำรงอยู่ได้ด้วยตนเอง โดยพึ่งธรรมชาติน้อยที่สุด หรือไม่พึ่ง ธรรมชาติเลย
3. ความสุข	เกิดจากการจัดสรรธรรมชาติมารับ ใช้และปรุงแต่งเพื่ออำนวยความสะดวก สะดวกสบาย ให้เกิดความสุขแก่ มนุษย์	มีความสุขด้วยตนเอง ไม่ขึ้นอยู่กับวัตถุ ภายนอกหรือไม่ขึ้นอยู่กับกระแส
4. ภาวะของมนุษย์	มีความเหมือนกันในแง่ของความ ต้องการวัตถุบำรุงบำเรอเพื่อให้มี ความสุข ยิ่งเสพมากยิ่งสุขมาก	มีความแตกต่างหลากหลาย มีระดับการ พัฒนาที่ไม่เท่ากัน แต่มีธรรมชาติแห่งการ เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาตนได้
5. ความสัมพันธ์หรือฐานะ เชิงปฏิบัติการ	มนุษย์มีฐานะเป็นผู้กระทำต่อ สิ่งแวดล้อมหรือต่อธรรมชาติ โดย การครอบงำ ครอบครอง พิชิตและ จัดการให้เป็นไปตามต้องการ	มนุษย์มีฐานะเป็นผู้อยู่ร่วมกับสิ่งแวดล้อม มี ความสัมพันธ์และส่งเสริมความสัมพันธ์กับ สิ่งแวดล้อมให้ประสานกลมกลืน เกื้อกูล กันและกัน

การที่จะแก้ไขปัญหาดังกล่าวที่กล่าวถึงไปคือการเป็นประเทศที่ทันสมัยอย่างตะวันตกนั้น คนไทยจะต้องมีความเข้าใจในวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีอย่างชัดเจนว่า วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีมิใช่อาหารสำเร็จรูป ที่เราสามารถนำมาใช้ได้เลย หากแต่เป็นกระบวนการคิด การค้นคว้าหาความรู้อย่างเป็นระบบ สืบสาวเหตุปัจจัยให้พบความจริงของสิ่งต่าง ๆ มิใช่เป็นองค์ความรู้สำเร็จรูปที่จะต้องท่องจำแล้วนำมาใช้ ดังที่พระธรรมปิฎกเสนาอ่าว

"การมองเทคโนโลยี จะต้องมองลงไปถึงความหมายพื้นฐาน คือตัวภูมิปัญญา หรือ ตัวความรู้ และการมองอย่างนี้จะโยงไปหาวิทยาศาสตร์จะเห็นว่า science คู่กับ technology คือ วิทยาศาสตร์คู่กับเทคโนโลยี ถ้าเทคโนโลยีไม่มีวิทยาศาสตร์เป็นฐาน เทคโนโลยีพัฒนาไม่ได้ จึงต้องพัฒนาวิทยาศาสตร์มาเป็นฐานของการพัฒนาเทคโนโลยี คนไทยเรามักติดอยู่แค่เทคโนโลยี ไม่เข้าถึงวิทยาศาสตร์ ถ้าเราจะก้าวขึ้นไปในการกระทำคือการผลิตและการสร้างสรรค์ เราจะต้องมองเทคโนโลยีในความหมายที่ถูกต้อง คือมองลึกลงไปถึงตัวความหมายที่แท้ ที่ลงไปถึงเหตุ คือการนำความรู้โดยเฉพาะวิทยาศาสตร์มาใช้สร้างสรรค์"^[18]

นอกจากนี้ ปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญที่จะนำไปสู่การแก้ปัญหาได้อย่างยั่งยืนนั้น ก็คือ คนไทยจะต้องมีวัฒนธรรมอีกอย่างหนึ่ง ที่ก้าวจากวัฒนธรรมวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมอุตสาหกรรมที่ยังมีข้อบกพร่อง ไม่สมบูรณ์อยู่ นั่นคือ จะต้องรื้อฟื้นวัฒนธรรมพุทธศาสนาขึ้นมา ซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่เป็นรากฐานของสังคมไทย ซึ่งมีลักษณะสำคัญคือ เป็นวัฒนธรรมแห่งการที่ต้องรู้หรือวัฒนธรรมแห่งปัญญาความใฝ่รู้ และเป็นวัฒนธรรมแห่งการที่ต้องทำหรือพึ่งตนและทำตนให้เป็นที่ยิ่งใหญ่ ดังที่พระธรรมปิฎกเสนาอ่าว

"วัฒนธรรมพุทธศาสนาเป็นวัฒนธรรมแห่งความใฝ่รู้ และผู้สั่งยาอย่าง
มันคง... วัฒนธรรมวิทยาศาสตร์ยังไม่พอ เพราะอะไร เพราะแม้ว่าวัฒนธรรมวิทยาศาสตร์

จะสร้างความใฝ่รู้ มีนิสัยแห่งความคิดมีเหตุมีผลและวัฒนธรรมอุตสาหกรรมจะช่วยให้ผู้สั่งยากก็จริง

แต่เรื่องหนึ่งที่วิทยาศาสตร์ไม่เคยพูดถึง คือ การพัฒนาคนวัฒนธรรมพุทธนั่นคือการพัฒนาคนเป็นหัวใจหรือแกนกลางของทุกอย่าง... เพื่อให้มนุษย์มีอิสรภาพ... วิทยาศาสตร์เท่าที่เป็นมา ยังมีความคับแคบ เพราะมุ่งสนองความมุ่งหมายใฝ่ฝันที่จะพิชิตธรรมชาติ(ภายนอก) และมาประสานรับใช้สนองความมุ่งหมายของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม ซึ่งตั้งอยู่บนฐานแห่งความเชื่อว่า ความสุขอยู่ที่การมีวัตถุเสพรวิโภคอย่างพร้อมพร้อม ยิ่งเสพรมากก็ยิ่งสุขมาก... วัฒนธรรมวิทยาศาสตร์จึงไม่สัมพันธ์กับเรื่องของการพัฒนาคนไปสู่อิสรภาพ ด้วยเหตุนี้จึงจะต้องให้มีวัฒนธรรมพุทธเข้ามา เพื่อที่จะสร้างความใฝ่รู้สั่งยาก พร้อมทั้งให้มีการพัฒนาคนไปสู่อิสรภาพ และการพัฒนาคนนั้นก็ทำให้เทคโนโลยีไม่เป็นพิษเป็นภัยอีกด้วย"^[19]

นอกจากนี้แล้ว สังคมไทยยังจะต้องหันมาพิจารณาภูมิปัญญาไทยที่มีพระพุทธศาสนาเป็นรากฐานให้มากขึ้น พร้อมกับตรวจสอบว่า มีศักยภาพที่เต็มเปี่ยมในการที่จะสร้างสรรค์สังคมไทยให้ก้าวหน้าต่อไปได้เพียงใดอีกด้วย ดังนั้น การพัฒนาสังคมไทยบนพื้นฐานนิเวศวิทยาพุทธศาสนาจึงเป็นทางเลือกอีกทางหนึ่งที่พึงพิจารณาในปัจจุบัน เพื่อก้าวไปสู่ความยั่งยืน ดังที่มีผู้ให้คำนิยามของการพัฒนาที่ยั่งยืนในบริบทสังคมไทยไว้ว่า

“การพัฒนาที่ยั่งยืนในบริบทไทย เป็นการพัฒนาที่ต้องคำนึงถึงความเป็นองค์รวมของทุกๆ ด้านอย่างสมดุล บนพื้นฐานของทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญา และวัฒนธรรมไทย ด้วยความร่วมมือของประชาชนทุกกลุ่ม ด้วยความเอื้ออาทร เคารพซึ่งกันและกัน เพื่อความสามารถในการพึ่งตนเอง และคุณภาพชีวิตอย่างเท่าเทียมกัน”^[20]

เอกสารอ้างอิง

- [1] Michio Kaku. "มุมมองสองฝั่งโลก". มติชนรายวัน. วันอาทิตย์ที่ 28 กุมภาพันธ์ 2542 หน้า 6. เป็นคำให้สัมภาษณ์ในนิตยสาร BMW โดย Dr.Kaku เป็นศาสตราจารย์ทางด้านฟิสิกส์จากมหาวิทยาลัย City University of New York เป็นผู้บุกเบิกทฤษฎี Superstring ที่พยายามจะอธิบายจักรวาลเป็นวัตถุมิติเดียวจากจุดมองจากโลก และได้เขียนหนังสือที่มีชื่อเสียงเรื่อง "วิสัยทัศน์ : วิทยาศาสตร์จะปฏิวัติศตวรรษที่ 21 อย่างไร"
- [2] รั้งสรรค์ ชนะพรพันธุ์. สังคมและเศรษฐกิจไทยในทศวรรษ 2550 : ยุทธศาสตร์การพัฒนาในกระแสโลกาภิวัตน์. พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพมหานคร : โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, 2542, หน้า 38.
- [3] John Naisbitt. **Global Paradox**. New York : William Morrow and Company, Inc., 1994, pp.272-273. แนวคิดและสื่อเทคโนโลยีที่จะถูกนำมารวมตัวกัน เช่น fiber optics entertainment cellular interactive

television global digital computer software pagers wireless telephone virtual reality computer multimedia networks เป็นต้น

- [4] พระธรรมปิฎก(ประยุทธ์ ปยุตฺโต). “โมทนาพจน์” ใน. อภิชาติ พันธเสน. **พุทธเศรษฐศาสตร์ : วิชาการ ทฤษฎี และการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์สาขาต่างๆ**. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์, 2544, หน้า 2.
- [5] เนื่องน้อย บุญเนตร. **จริยศาสตร์สภาวะแวดล้อม : โลกทัศน์ในพุทธปรัชญาและปรัชญาตะวันตก**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2537, หน้า 2.
- [6] ฟริตจอฟ กาปรา. **จุดเปลี่ยนแห่งศตวรรษ**. แปลจาก The Turning Point. โดยพระประชา ปสันนธัมโมและคณะ. พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2539, หน้า 25.
- [7] ดิช นัท ฮันท์. **ศาสตร์แห่งความเข้าใจ : ปรัชญาปารมิตาหฤตยสูตร ฉบับคนรุ่นใหม่**. แปลโดยสงบ งามมงคล. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรสาส์น, 2532, หน้า 8-9.
- [8] พุทธทาสภิกขุ. **พุทธศาสนิกกับการอนุรักษ์ธรรมชาติ**. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2533, หน้า 35.
- [9] ฟริตจอฟ กาปรา. **ตำแห่งฟิสิกส์**. แปลจาก The Tao of Physics. โดยวเนช. พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, 2537, หน้า 225.
- [10] พระธรรมปิฎก, **การพัฒนาที่ยั่งยืน**. หน้า 233.
- [11] พระธรรมปิฎก(ประยุทธ์ ปยุตฺโต). **พุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์**. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, 2537, หน้า 36 – 37.
- [12] **เรื่องเดียวกัน**. หน้า 36.
- [13] พระธรรมปิฎก. **การพัฒนาที่ยั่งยืน**. หน้า 93-94.
- [14] พระธรรมปิฎก. **คนไทยสู่ยุคไอที**. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2542, หน้า 117.
- [15] **เรื่องเดียวกัน**. หน้า 112.
- [16] พระธรรมปิฎก. **การศึกษากับการวิจัยเพื่ออนาคตของประเทศไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, 2542, หน้า 87.
- [17] พระธรรมปิฎก, **การพัฒนาที่ยั่งยืน**. หน้า 159-169.
- [18] พระธรรมปิฎก. **คนไทยสู่ยุคไอที**. หน้า 132.
- [19] **เรื่องเดียวกัน**.
- [20] ชัยยุทธ จันทร์ปราบ. “การพัฒนาที่ยั่งยืนภายใต้โลกาภิวัตน์ จะเป็นไปได้หรือไม่? “. ใน. สุริชัย หวันแก้ว (บรรณาธิการ). **การพัฒนาที่ยั่งยืนในกระแสโลกาภิวัตน์กับทิศทางประเทศไทย**. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545, หน้า 21.